

UOT:314:001.12./18.

JEL:41

QASIMOVA Y.İ., baş müəllim
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: etabdullaeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ MALİYYƏ RESURSLARININ TƏHLİLİ

Xülasə

Ölkə əhalisinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi hər bir ölkənin iqtisadi və sosial siyasetinin prioritet istiqamətlərindəndir. Əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin mühüm rolu var. Rifah səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri də ev təsərrüfatlarının bütçəsinin vəziyyətidir. Tədqiqat apardığımız məqalədə ev təsərrüfatlarının maliyyəsi araşdırılmış, ev təsərrüfatlarının bütçəsinin təhlili aparılmışdır. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının bütçəsinin əsas gəlir mənbələri və xərclərin istiqamətləri müəyyən edilmiş və bu mənbələr üzrə bütçə gəlirlərinin və xərclərinin son iki il ərzində strukturu təhlil edilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: ev təsərrüfatı, maliyyə, bütçə, gəlirlər, əmək haqqı, faiz, transferlər, istehlak xərcləri, yiğım, əmanat, investissiya

GİRİŞ

Son illər ev təsərrüfatlarının müstəqilliyi və iqtisadiyyatda əhəmiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla bağlı onların iqtisadi fəaliyyətinin, o cümlədən maliyyəsinin hərtərəfli öyrənilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Hazırkı məqalədə ev təsərrüfatlarının təsərrüfatın xüsusi növü kimi tərifi verilmiş, onun əsas maliyyə məqsədləri göstərilmişdir. Ev təsərrüfatlarının pul vəsaitlərinin birgə istehlak və yiğım məqsədi ilə formalasdırılması və istifadəsi sistemi olan maliyyəsinin xüsusiyyətlərinin təhlil edilmişdir. Azərbaycanın Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında ev təsərrüfatlarının bütçəsi öyrənilmiş və onun gəlurlarının və xərclərinin strukturu təhlil edilmişdir. Müəllif ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının və investissiya resurslarının mənbəyi olması barədə nəticəyə gəlmişdir.

Tədqiqatın aktuallığı. Son otuz ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatında köklü iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir. Onlardan ən vacibi bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadi sistemində integrasiyadır. Bu dəyişikliklərə uyğun olaraq iqtisadi qərarların qəbul edilməsində tam müstəqillik qazanmış və onların nəticələri üzrə özləri məsuliyyət daşıyan bütün iqtisadi subyektlərin, o cümlədən ev təsərrüfatlarının həyatı və fəaliyyəti dəyişmişdir. Müasir zamanda ev təsərrüfatları eyni zamanda həm iqtisadiyyatı resurslarla təmin edən, həm də iqtisadiyyatda yaradılan nemətlərin əsas istehlakçııdır. Ev təsərrüfatlarının böyüməsi onların iqtisadi fəaliyyətinin daha dərindən öyrənilməsini və ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının ölkənin iqtisadi potensialının inkişafında roluun aşkar edilməsini zəruri edir. Bu məqalədə apardığımız tədqiqatın aktuallığı da həmin məsələlərlə müəyyən edilir.

Tədqiqatın metodikası nəzəri tədqiqatlar, mövcud ədəbiyyatlar və internetdə verilən materialların təhlili və s.

Materiallar və müzakirələr

Iqtisadi ədəbiyyatda iki anlayış var “ev təsərrüfatı” və “ailə”. Bəziləri bu anlayışları sinonim kimi birini o birisinin yerinə istifadə edirlər. Lakin iqtisadi baxımdan bu əvəzətmə düzgün deyil çünkü, ailədən fərqli olaraq ev təsərrüfatları bir adamdan, bir neçə ailədən və bir biri ilə heç bir qohumluğu olmayan insanlardan ibarət ola bilər. Ev təsərrüfatı dedikdə, birgə yaşıyan və iqtisadi qərar qəbul edən, ümumi bütçəsi olan bir və yaxud bir neçə şəxslər qrupu tərəfindən aparılan təsərrüfat başa düşülür. [1] “Ev təsərrüfatı” anlayışı bir yerdə yaşıyan və birgə təsərrüfatla məşğul

olan insanları əhatə edir. Azərbaycanda adətən bu bir ailənin üzvləri olur. Lakin bütün dünyani götürdükdə, bu adamlar bir biri ilə heç qohum da olmaya bilərlər. Məsələn, fermer təsərrüfatının işçiləri və ya ailədə yaşayan dayə. Ev təsərrüfatı özünün ayrıca gəlir mənbəyi olan bir adamdan da ibarət ola bilər.

İqtisadi münasibətlər sistemində ev təsərrüfatı olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünkü onlar xüsusi mülkiyyətdə olan istehsal amillərinin sahibləridirlər. [1]

Digər iqtisadi subyektlər kimi ev təsərrüfatlarının da öz büdcəsi və maliyyə vəsaitləri var və onların əldə edilməsi və istifadəsinə dair müəyyən münasibətlər yaranır. Ev təsərrüfatının maliyyəsi ümumi maliyyə sisteminin bir elementi kimi çıxış edir. O ailə büdcəsinin formalasdırılması və istifadəsinə dair yaranan pul münasibətlərinin məcmusudur. [2]

Maliyyə sistemində ev təsərrüfatlarının maliyyəsinə ayrıca bir struktur element kimi baxılmağa son zamanlar başlanmışdır. Bu ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin iqtisadiyyatda rolunun artması ilə bağlıdır. Əmtəə və xidmətlər şəklində yaradılan ÜDM-n çox hissəsi şəxsi istehlaka gedir, istehlak əmtəələrinə tələb əhalinin gəlirləri, dövlətin sosial siyasətinin xarakteri ilə müəyyən olunur və tənzimlənir. Bundan başqa ev təsərrüfatlarında əmanətlər yaranır ki, onlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya edilə bilər. [3] Məsələn, Azərbaycanda 2017-ci ildə ümumi daxili məhsulun istifadəsində ev təsərrüfatlarının son istehlakı 43 577,2 milyon manat təşkil etmişdir, ki bu da həmin il ölkədə olan 48 490,8 milyon manatlıq ümumi son istehlakin 89,9% təşkil edir. [6]

Ev təsərrüfatının maliyyəsi obyektiv xarakter daşıyan və xüsusi ictimai təyinatlı iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatının aparılması puldan istifadə etmədən mümkün deyildir və deməli ev təsərrüfatı şəraitində maliyyə münasibətlərinin yaranmasına real baza mövcuddur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatı maliyyə münasibətlərindən kənarda qala bilməz. Çünkü, o daim ister ev təsərrüfatının daxilində əmələ gələn və istərsə də ev təsərrüfatından nisbətən kənarda olan bazar subyektləri ilə münasibətlərdə olur. Ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin əsas məqsədi ev təsərrüfatlarının üstünlük verdiyi məsələləri, ailə və milli ənənələrini və stereotiplərini nəzərə alaraq onların adət etdikləri həyat səviyyəsini fərdi şəkildə təyin olunmuş müəyyən çərçivələrdə qorunub saxlanmasından ibarətdir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyəsi bir evdə yaşayan və birgə istehlak və yiğim məqsədiylə ümumi təsərrüfat aparan bir qrup insanın pul gəlirlərinin formalasdırılması və istifadəsi sistemidir. [4] Ev təsərrüfatlarının maliyyə resursları ev təsərrüfatının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin məcmusudur.

Müxtəlif ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının tərkibi fərqlənə bilər. Lakin bununla yanaşı bütün ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının hamısı iki fondun yaradılması üçündür – istehlak fondu və yiğim fondunun (əmanətlərin). İstehlak fondu ev təsərrüfatının üzvlərinin cari tələbatlarının ödənilməsi üçündür. İstehlak fondunun tərkibinə daxildir:

- cari xərclər üçün istifadə edilən pul vəsaitləri – qida məhsullarının, gündəlik istifadə əmtəələrinin (geyim, əyaqqabı, sanitər gigiyenik əmtəələrin) əldə edilməsinə, kommunal ödəmələrə, digər cari xidmətlərə çəkilən xərclərdir;
- uzunmüddətli istifadə əmtəə və xidmətlərin (mənzil, mebel, elektik məişət əmtəələri, nəqliyyat vasitələri, təhsil, tibbi, turist xidmətlərinin) əldə edilməsi üçün xərclənən pul vəsaitləridir.

Əmanət (yiğim) fondu təxirə salınmış tələbatların ödənilməsi üçündür – bahalı əmtəələrin alınması, əldə olunmuş həyat səviyyəsinin qorunub saxlanması və ya gəlirin kapitallaşdırılması üçün. Yiğim fondu daşınan və daşınmaz əmlaka qoyulan vəsaitlər şəklində çıxış edir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının formalasdırılması mənbələri çoxdur və onları özünün və cəlb olunmuş vəsaitlərə bölmək olar. Ev təsərrüfatı fəaliyyətə başlayarkən adətən əvvəl yiğilmiş və ona bağışlanmış və ya vərəsəliklə aldığı müəyyən sərvətə (ilkin resurslara) malik olur. Bu əmlak müxtəlif formalarda təqdim oluna bilər: daşınmaz əmlak, pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və digər aktivlər formasında. Ilkin resurslardan başqa ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının mənbəsi aşağıdakılardır:

- ev təsərrüfatının üzvlərinin qazandığı vəsaitlər (əmək haqqı, yardımçı təsərrüfatdan gələn gəlir, ev təsərrüfatının üzvü qazandığı sahibkar gəliri);
- dividənt, faiz formasında maliyyə bazarda səfərbər edilən vəsaitlər;

- təkrar bölgü qaydasında daxil olmuş vəsaitlər (sosial transferlər), pensiya, müavinatlar və s.;
- sair resurslar (lotereya uduşları, sığorta ödənişləri və s.).[5]

Cəlb olunmuş resurslar maliyyə bazarında kredit (istehlak, ipoteka, təsərrüfat ehtiyacları və istehsalın inkişafı üçün bankların verdiyi kreditlər) formasında səfərbər edilmiş resurslar, habelə vətəndaşların ayrı ayrı kateqoriyalara verilən bütçə sisteminin bütçələrindən sosial subsidiyalar və pul güzəştəri formasında səfərbər edilmiş vəsaitləridir.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının istifadəsi onların funksional fəaliyyətinin istiqamətləri üzrə həyata keçirilir: şəxsin və ailənin istehlakına, ev təsərrüfatlarının müxtəlif növ fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə, bütçə sistemi, kredit, sığorta təşkilatları qarşısında öhdəlikləin səndürülməsinə; yiğim və əmanətlərə.

Ev təsərrüfatının maliyyə resursları onun bütçəsini formalasdır. Özünün maddi məzmununa görə ev təsərrüfatının bütçəsi - ev təsərrüfatının pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi formasıdır. [1]

Ev təsərrüfatlarının bütçəsi müəyyən vaxt ərzində ev təsərrüfatının faktiki gəlirlərinin və xərclərinin balansıdır. Ev təsərrüfatının bütçəsinin gəlir hissəsində onun üzvlərinin müəyyən dövr ərzində aşağıdakı mənbələr üzrə bütün gəlirləri əks etdirilir: əmək haqqı, sahibkarlıq və digər fəaliyyətdən əldə olunan gəlir, pensiya, təqaüd və müavinatlar, dividend və faizlər, mülkiyyətdən gələn gəlirlər, renta, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gələn gəlirlər və s.

Bütçənin xərc hissəsində isə ev təsərrüftinin həmin dövrdə təyinatı üzrə bütün xərcləri öz əksini tapır: ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının alınmasına, mənzil kommunal xərclərinə, mədəni-məişət təyinatlı xidmətlərə və s.

Qeyd etdiyimiz kimi ev təsərrüfatlarının bütçəsi dedikdə ev təsərrüfatlarının pul vəsaitləri fondunun formalasdırılması və istifadəsi başa düşülür. Burada ev təsərrüfatlarının şəxsi tələbatlarını ödəyən məcmu gəlirləri və məcmu xərcləri birləşir. Ev təsərrüfatının bütçəsinin tərkibində müxtəlif fondlar formalasa bilər: fərdi fond, birgə fond, yiğim (ehtiyat) fondu. Bu fondlar da fərdi və birgə ola bilərlər. Fərdi fond ev təsərrüfatının ayrı-ayrı üzvlərinin müxtəlif nemətlərə olan fərdi tələbatlarının ödəmək üçün istifadə edilir. Birgə fond ümumi istifadə üçün olan əmtəə və xidmətlərin (qida məhsulları, elektrik məişət avadanlığı, mənzilin cari təmiri və s.) əldə edilməsi üçün istifadə edilir. Yiğim (ehtiyat) fondu kələcək kapital xərclərini qabaqlamaq və ya gözlənilməz xərcləri təmin etmək, ev təsərrüfatının rifah səviyyəsini qoruyub saxlamaq üçün istifadə etmək üçündür.

Ev təsərrüfatının bütçəsinin ölçüsü bir çox amillərdən asılıdır. Ev təsərrüfatlarının bütçəsinə dövlət əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Dövlətin ev təsərrüfatının bütçəsinə təsiri vergi sistemi, dövlət sektorunda çalışanların əməyinin ödənilməsi sistemi, pensiya və sosial təminat sistemi vasitəsiylə həyata keçirilir.

Ev təsərrüfatlarının gəlirləri dedikdə milli gəlirin təsərrüfat üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan hissəsibəşə düşülür. Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tərkibində ümumi və pul gəlirləri seçilir. Ümumi gəlirlərə pul gəlirləri, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan, bağçılıqdan, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının əmək haqqı kimi verdikləri natural şəkildə daxil olan qida məhsullarının dəyəri, habelə dövlət və təşkilatlar tərəfindən natural ifadədə verilən güzəştər, dotassiyalar, hədiyyələrin dəyəri daxildir. Əgər ev təsərrüfatı istehsal etdiyi məhsulu bazarda satırsa ondan əldə etdiyi pul vəsaitlərini satışdan əldə edilən gəlir kimi ev təsərrüfatlarının gəlirlərinə daxil edirlər. Müasir ev təsərrüfatlarının gəlirlərində pul gəlirləri üstünlük təşkil edir.

Ev təsərrüfatlarının gəlirləri çox vaxt daxil olma mənbələrinə görə qruplaşdırılır. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri üç mənbədən yaranır: 1) ev təsərrüfatının muzdlu işçi qismində işləyən üzvlərinin əməyinin ödənilməsi, mükafatlar, əmək haqqına daimi əlavələr, ezamiyyə xərclərinə verilən vəsaitlər, işəgötürənlərin həyata keçirdiyi sosial xarakterli ödəmələr; 2) sahibkarlıq fəaliyyətdən, müəssisənin mənfəətdən, şəxsi əmlakla (daşınmaz əmlakla) əməliyyatlardan və kredit-maliyyə əməliyyatlarından əldə edilən gəlirlər; 3) dövlət pensiyaları, müavinatları, təqaüdlər və digər sosial transferlər. [2]

Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının mənbələr üzrə adambaşına düşən gəlirləri

barədə məlumat cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl №1

2016-2017-ci illər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlər, manatla

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin mənbəyi	2016	2017	2017-ci ildə 2016-ci ilə nisbətən, %
Gəlirlər – cəmi	257,84	268,37	104,1
Muzdlu əmək fəaliyyətindən gəlirlər (əmək haqqı)	86,27	89,46	103,7
Sahibkarlıq fəaliyyəti və özüməşğulluqdan gəlirlər	66,68	68,62	102,9
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	33,92	35,92	105,9
İcarədən gəlirlər	1,76	1,83	104,0
Əmlakdan gəlirlər	0,54	0,55	101,9
Alınmış cari transfertlər, o cümlədən pensiyalar	40,87	41,81	102,3
müavinət və sosial yardımçılar	34,73	35,85	103,2
naturada sosial transfertlər	4,11	5,14	125,1
Digər gəlirlər, o cümlədən digər ailələrdən alınmış gəlirlər	2,03	0,82	40,4
ölkə xaricindən göndərilən pul	27,80	30,18	108,6
ölkə xaricindən alınmış gəlirlər	21,10	23,11	109,5
	6,70	7,07	105,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin təhlili və ölçülülməsi üçün məcmu gəlir, sərəncamda qalan gəlir, nominal və real gəlirlər anlayışlarından istifadə edirlər. Məcmu gəlirlər ev təsərrüfatının bütün mənbələrdən pul və natural formada daxil olan gəlirlərinin məbləğidir. Natural gəlirlərin ölçüsünü ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi məhsulun orta satış qiymətləri ilə dəyərləndirmək olar. Sərəncamda qalan gəlirlər məcmu gəlirdən vergi və icbari ödəmələr çıxıldıqdan sonra ev təsərrüfatının sərəncamında qalan gəlirlərdir.

Nominal gəlirlər - pul vahidində (manatla) müəyyən dövr ərzində nominal (banknotlarm üstündə göstərilən) dəyər üzrə gəlirdir. Onlar ev təsərrüfatının istehlakı və əmanətlərinin mümkün səviyyəsini əks etdirir. [1] Nominal gəlirlər müəyyən dövr ərzində ev təsərrüfatının pul formasında gəlirləridir. Nominal gəlirlər öz növbəsində hesablanmış və faktiki ələ alınanlara bölünür. Faktiki natural gəlirlər esablanmış nominal gəlirdən dövlətin və təşkilatların keçən dövrlər üzrə borclarının söndürülməsindən əldə olunan gəlirlərin, habelə cari dövr üzrə gəlirlər üzrə ödəmələr və ya borcların ölçüsü qədər az və ya çox ola bilərlər. Hesablanmış və ödənilmiş gəlirlər arasında fərq çox ola bildiyinə görə də ev təsərrüfatları üçün faktiki ödənilmiş gəlirlər daha həllədici əhəmiyyətə malikdirlər.

Real gəlirlər faktiki ələ alınan nominal gəlirlərə nə qədər əmtəə və xidmət almaq mümkün olduğunu əks etdirirlər. Real gəlirlər sərəncamda qalan gəlirlərin artım tempinin istehlak qiymətlərinin artım tempini ilə nisbətində asılıdır. Ev təsərrüfatlarının real gəlirləri onların rifah səviyyəsini müəyyən edən daha vacib göstəricidir.

Azərbaycanda əhalinin 2016-ci ildə nominal gəlirləri 45395,1 milyon manat, 2017-ci ildə isə 49162,9 milyon manat olmuşdur, artım 9,3 % olmuşdur; sərəncamda qalan gəlir müvafiq olaraq 41459,3 və 44983,3 milyon manat, artım 1,8 % olmuşdur; sərəncamda qalan real gəlirləri isə müvafiq olaraq 36869,1 və 39843,5 milyon manat artım isə 8% olmuşdur [8].

İllər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən gəlirlərin təhlili göstərdi ki, muzdlu əməyə gör verilən əmək haqqı ev təsərrüfatlarının əksəriyyətinin əsas gəlir mənbəyidir, 2017-ci ildə

onun payına ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin 24,7% düşür. Əməyin ödənilməsi müxtəlif formalarda olur. Əgər ev təsərrüfatlarının əməyin ödənilməsindən gələn gəlirlərini 100% götürsək işəməzd hesablamalar, tarif dərəcələri və vəzifə maaşları üzrə hesablanmış əmək haqqının payına onun 87%; istehsalın nəticələrinə görə ödənən mükafatlar və digər mükafatların payına onun 3%; işlənməyən vaxta görə ödəmənin payına onun 7%; sair ödəmələrin payına isə onun 3% düşür. [8]

2017-ci ildə Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı 528,5 manat təşkil etmişdir, bu 2016-cı illə (499,8 manat) müqayisədə 6% artıqdır. On yüksək əmək haqqı mədənçixarma sənayesində çalışanların əmək haqqı 2017-ci ildə 3071,9 manat, ən az səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində 222,5 manat olmuşdur. Əhalinin sosial müdafiəsi məqsədiylə dövlət minimal əmək haqqının ölçüsünü müəyyən edir. Minimal əmək haqqı əlavə və artımlar, mükafatlar və digər həvəsləndirici ödəniş formaları daxil edilmir. Minimal əmək haqqı Azərbaycanda 2017-ci ilin yanvar ayının birinə 116 manat, 2018-ci ilin yanvar ayının birinə - 130 manat, 2019-cu ilin yanvar ayının 1-dən isə - 180 manat məbləğində təyin olunmuşdur [8]

Ev təsərrüfatlarının pul gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini pensiya və müavinatlar təşkil edirlər. Ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin 15,6% cari transferlərin paina düşür, ondan isə 13,4% pensiyaların payına düşür. Azərbaycanda təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği 2017-ci ildə 192,2 manat, 2018-ci ildə isə 208,4 manat olmuşdur. [8]

Qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq ölkədə dörd növ əmək pensiyası verilir: yaşa görə - 2016-cı ildə bir nəfərə orta hesabla 213,8 manat verilmişdir 2017-ci ildə isə 233,7 manat, əlliliyə görə - müvafiq olaraq 163,2 və 175,0 manat, əlliliyə və ailə başçısını itirməyə görə müvafiq olaraq 153,4 və 164,1 mant. [8]

Ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin 1,9% müavinatlar və sosial yardımalar təşkil edir. Azərbaycanda 2016-cı ildə adamaşına verilən sosial müavinatlar 56,31 manat, 2017-ci ildə - 56,79 manat olmuşdur. Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımının məbləği 2017-ci ildə 35,65 manat və 2018-ci ildə 36,39 manat olmuşdur. [8]

Sahibkarlıq, kommersiya və səfəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin 25,6% təşkil edirlər. [8] Ev təsərrüfatlarının sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlərə təşkil olunmuş formada və təşkil olunmamış formada xüsusi biznesdən əldə olunan bütün gəlirlər aid edilir. Biznesin təşkil olunmuş formaları qeydiyyata alınmış biznes formalarıdır. Təşkil olunmamış biznes formalarına isə - təşkil edilməmiş ticarəti, evdə həyata keçirilən istehsalı, özəl xidmətlərin göstərilməsini (evlərin təmiri, məişət texnikasının təmiri, xüsusi daşımlar, evdə məktəblilərin və tələbələrin hazırlanması və s.) aid edilir. Təşkil olunmamış biznes bir tərəfdən ev təsərrüfatlarının üzvlərinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur, digər tərəfdən isə gəlirlərin gizlədilməsi, qeyri-leqal biznesin həyata keçirilməsi, ketfiyyətsiz məhsulların istehsalı kimi mənfi nəticələr verə bilər. Təşkil olunmamış biznesin miqyası ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin səviyyəsindən, iş yerlərinin olub olmamasından asılıdır. Ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsi, onların qeydə alınan şəxsi biznes növlərini yaratmaq imkanları artıqca təşkil olunmamış biznesin əhəmiyyəti azalır.

Ev təsərrüfatının adambaşına düşən gəlirlərinin 13,4%-ni kənd təsərrüfatından gələn gəlirlər təşkil edir. Bundan başqa Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tərkibində digər ailələrdən alınmış gəlirlər və ölkə xaricində göndərilən pul da xüsusi yer tutur (ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən gəlirlərinin müvafiq olaraq 8,6% və 2,6%-i). [8] Müqayisə üçün deyək ki, Almaniyada ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tərkibində 51,5% muzdlu əməkdən alınan gəlirlərin və 11,6% dövlətdən alındıqları transferlərin payına düşür. Yaponiyada isə ev təsərrüfatlarının gəlirlərində 49,9% muzdlu əməkdən gələn gəlirlər və 35,6 % bank qoyuluşlarından gələn gəlirlər təşkil edir.

Ev təsərrüfatlarının xərcləri onların maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatlarını ödəməklə yanaşı, həm də ölkə iqtisadiyyatında vacib rol oynayırlar. Ev təsərrüfatlarının xərclərinin iqtisadiyyatda əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar əmtəə və xidmət bazarlarının formalşmasını və inkişafını təmin edirlər, habelə bazar alətlərinə olan tələbə təsir edirlər. bundan başqa ev təsərrüfatlarının büdcə xərclərinin işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında da vacib rolu var. Ev

təsərrüfatlarının üzvlərinin tələbatları həm əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi üçün onların pul gəlirlərinin istifadəsi yolu ilə, həm də natural mübadilə yolu ilə ödənilə bilər. Ev təsərrüfatının gəlirləri onların tələbatlarının ödənilməsinin əsas mənbəyidir.

Ev təsərrüfatlarının bütün pul xərcləri aşağıdakı əlamətləri üzrə təsnifləşdirilir:

- mütəmadilik dərəcəsinə görə - daimi (qida məhsullarına və kommunal xidmətlərə çəkilən xərclər); mütəmadi (geyimə, nəqliyyata və s.), birdəfəlik (müalicə, üzunmüddətli istifdə əmtəələri və s.) xərclər;
- zərurilik dərəcəsinə görə - ilk növbədə zəruri olan(yemək, geyim, tibbi xidmətlərə çəkilən xərclər), arzu olunan (təhsilə, sigorta haqqlarına və s.), dəbdəbəyə çəkilən xərclər;
- istifadə məqsədinə görə - vergilər və digər icbari ödəmələr, istehlak xərcləri, yiğim və əmanət (qənaət).

Azərbaycan respublikasında 2016-2017-ci illərdə ev təsərrüfatlarının istifadə istiqamətinə görə xərcləri barədə məlumat cədvəl 2-də verilmişdir

Cədvəl №2

Ev təsərrüfatlarının ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri (manatla)

Xərclər	2016	2017	2017-ci 2016-ci ildə ilə nisbətən
İstehlak xərcləri, cəmi	264,7	278,2	105,1
ərzaq məhsullarına	107,1	117,9	110,1
alkoqollu içkilərə	1,5	1,5	100,0
tütün məmulatlarına	3,6	3,9	108,3
paltar və ayaqqabıya	17,9	18,0	100,6
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	19,8	20,5	103,5
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	24,2	24,4	100,8
səhiyyə xidmətlərinə	12,9	13,1	101,6
nəqliyyat xərclərinə	16,7	16,9	101,2
rabitə xərclərinə	9,0	9,0	100,0
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	11,5	11,7	101,7
təhsil xərclərinə	5,0	5,1	102,0
mehmanxana, kafe, restoran və yeməkxanaya	23,0	23,4	101,7
digər mal və xidmətlərə	12,6	12,7	100,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Ev təsərrüfatlarının əmtəələrin satınalınmasına çəkdiyi hərclərin həcmi və stukturunu onların pul gəlirlərindən, pərakəndə satış qiymətlərinin səviyyəsindən, ev təsərrüfatı üzvlərinin tələbatlarından asılıdır. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının adambaşına düşən istehlak xərclərinin strukturunda ən ənənəvi yeri ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər tutur. Onların payına ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin 2016-ci ildə 40,5% 2017-ci ildə isə 42,4% düşür. Digər gündəlik tələbat əmtəə və xidmətlərinin payına ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin 2016-ci ildə 25,3 %-i, 2017-ci ildə isə 24,6 % düşür, səhiyyə xərclərinə müvafiq olaraq 4,9 və 4,7%-i, nəqliyyat və rabitə xərclərinə 9,7 və 9,3%-i, təhsil xərclərinə 1,9 və 1,8 %-i, istirahət və mədəniyyət xərclərinə isə 4,2 və 4,3% düşür. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri onların gəlirlərinin 100%-dən çoxdur. [8] Müqayisə üçün deyək ki, Almaniyada ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri onların gəlirlərinin 61%-ni, Yaponiyada isə 39,1%-ni təşkil edir.

Istehlak nemətlərinə çəkilən xərclərdən sonra ev təsərrüfatının büdcəsinin qalan vəsaitləri yiğim və əmanətin mənbəyidir. Ev təsərrüfatlarının gəlirlərindən və varlılıq səviyyəsindən asılı olaraq yiğim və əmanətlərinin müxtəlif məqsədli istiqamətləri ola bilər. Bəzi ev təsərrüfatlarında yiğimlər “qara gün” və ya bahalı əmtəələri almaq üçün saxlanılır. Yüksək gəlirləri olan ev təsərrüfatları yiğimi əlavə gəlir əldə etmək, əmanətlərini inflyasiya nəticəsində dəyərdən

düşməkdən qorumaq üçün istifadə edirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə uzunmüddətli xarakterli investisiyaların formalasdırılmasının ən birinci mənbəyi korporasiyaların maliyyə resursları və ev təsərrüfatlarının əmanətləridir. Ümumi kapitalqoyuluşlarında onların payı müvafiq olaraq 60% və 30% təşkil edir. Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlirlərində əmanətlərin xüsusi çəkisi və iqtisadiyyatın artım templəri arasında asılılığın olması barədə danışmaq olar. Bunu xarici ölkələrin təcrübəsi təsdiqləyir. Belə ki, 1960-1980-ci illərdə iqtisadiyyatın əhəmiyyətli dərəcədə artım templəri o ölkələr üçün xas idi hansılarda ki, şəxsi gəlirdə əmanətin payı yüksək idi. Məsələn Yaponiyada bu göstərici 20%, Almaniya, Fransa və İtaliyada 11-12% təşkil edirdi. [6].

Inkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının əmanətlərinin ÜDM-n həcmi ilə müqayisəsi göstərir ki, Yaponiyada ev təsərrüfatlarının yiğimi təxminən ÜDM-n 245 faizi qədərdir, ABŞ-da 300%, Fransada isə 135% qədərdir [7].

Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəliri 2016-ci ildə 33972 milyon manat olmuşdur. Son istehlak xərcləri isə 35 196,7 milyon manat olmuşdur, nəticədə həmin il ev təsərrüfatlarının qənaətlərin ölçüsü mənfi 1224,7 milyon manat olmuşdur. [8]

Ev təsərrüfatları öz resursları ilə təmin edə bilmədikləri tələbatlarını ödəmək üçün kreditdən istifadə edirlər. Ev təsərrüfatları krediti həm istehlak xərclərini həyata keçirmək, həm də bizneslərini təşkil etmək, yardımçı təsərrüfatlarını, fermer təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək üçün götürürler.

Ev təsərrüfatlarının istehlak məqsədiylə cəlb etdiyi kreditlər alıcılıq qabiliyyətli tələbin inkişafı üçün zəmin yaradır və ailənin tələbatlarını lazım olan məbləği yiğmamışdan ödəməyə imkan verir. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər cəmi 2017-ci ildə 4365.9 milyon manat, və 2018-ci ildə 5129.6 milyon manat təşkil etmişdir. O cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətilə məşqul olanlara müvafiq olaraq 517.1 milyon manat və 498.9 milyon manat olmuşdur. [8]

NƏTİCƏ

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında gedən köklü dəyişikliklər bütün itisadi subyektlər kimi ailə təsərrüfatlarının həyatını və fəaliyyətini də dəyişmişdir. Onlar müstəqil qərarlar qəbul edir və bu qərarların nəticələrinə görə özləri məsuliyyət daşıyırlar. Onlar eyni zamanda iqtisadiyyati resurslarla təmin edir və iqtisadiyyatda yaradılan nemətlərin əsas istehlakçılarındanlar. Ev təsərrüfatlarının maliyyə resurslarının ölkənin iqtisadi potensialının inkişafında rolü da artmışdır. Bütün bunlar ev təsərrüfatlarının və onların maliyyəsinin öyrənilməsini və təhlilini tələb edir. Ev təsərrüfatı bir yerdə yaşayan və birgə təsərrüfatla məşğul olan insanlardan ibarətdir. Azərbaycanda adətən bu bir ailənin üzvləri olur. Digər iqtisadi subyektlər kimi ev təsərrüfatlarının da öz büdcəsi və maliyyə vəsaitləri var və onların əldə edilməsi və istifadəsinə dair müəyyən münasibətlər yaranır ki, bu münasibətlərin məcmusu ev təsərrüfatının maliyyəsidir. Ev təsərrüfatlarının maliyyə resursları isə ev təsərrüfatının sərəncamında olan pul vəsaitlərinin məcmusudur. Ev təsərrüfatlarının büdcəsi müəyyən vaxt ərzində ev təsərrüfatının faktiki gəlirlərinin və xərclərinin balansıdır. Azərbaycanda muzdlu əməyə gör verilən əmək haqqı ev təsərrüfatlarının əksəriyyətinin əsas gəlir mənbəyidir. Ev təsərrüfatlarının bücəsinin gəlirlərinin 24,7%-i onun payına düşür, 15,6%-i cari transfertlərin, 25,6%-i sahibkarlıq, kommersiya və s, fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin, 13,4%-ni kənd təsərrüfatından gələn gəlirlərin paina düşür.

Ev təsərrüfatlarının xərcləri onların maddi və mənəvi nemətlərə olan tələbatlarını ödəməklə yanaşı, həm də ölkə iqtisadiyyatında vacib rol oynayırlar. Ev təsərrüfatlarının xərclərinin iqtisadiyyatda əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar əmtəə və xidmət bazarlarının formalasdırmasını və inkişafını təmin edirlər, bazar alətlərinə olan tələbə təsir edirlər, habelə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında mühüm rol oynayırlar. Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin 100%-dən çoxu istehlak xərclərinə istifadə edilir. İstehlak xərclərinin strukturunda ən önəmli yeri ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər tutur. Onların payına ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinin 40%-dən çoxu düşür. İstehlak nemətlərinə çəkilən xərclərdən sonra qalan ev təsərrüfatının büdcəsinin vəsaitləri yiğimi və əmanəti formalasdırır. Lakin Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri onların gəlirlərindən çox olduğuna görə təhlil apardığımız illərdə onların yiğim və əmanət fondu formalasılmamışdır.

Azərbaycanda ev rəsərrüfatlarının bütçəsinin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hər saat gəlir və xərclərin dəqiq uçotu aparılmır, xərclərin bir çox maddələri əvvəlcədən planlaşdırılmır, bir çox maddələrin maliyyələşdirilməsi qalıq prinsipi üzrə aparılır. Ev təsərrüftlərinin həyat dövrünün fazalarından asılı olaraq ya gəlirlər xərcləri dayanıqlı olaraq üstələyir, ya da tərsinə xərclər gəlirləri üstələyir. Orta hesabla isə təhlil etdiyimiz dövrdə xərclər gəlirləri üstələyirdi. Cavan ailələr kifayət qədər uzun müddət ərzində borca yaşıaya bilərlər, üzvlərinin çoxu yaşlı adamlar olan ailələr isə daha çox qənaət edirlər.

Cəmiyyətin həyatında ev təsərrüfatlarının maliyyəsinin əhəmiyyətli olması cəmiyyət üzvlərinin maliyyə sahəsində savadının artırılmasını zəruri edir. Gərlərin qənaətli xərclənməsi, yaranan artıq gəlirin investisiyalara yönəldilməsi barədə ev təsərrüfatlarının maarifləndirilməsi həm ev təsərrüfatlarının gələcəkdə gəlirlərinin artmasına, həm də iqtisadiyyatın daha da inkişf etməsinə zəmin yaradar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. N.A.Novruzov, X.Ə.Hüseynov. "MALİYYƏ". Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007, 464 səh.
2. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Финансы: Учебник. — М.:ИД ФБК-ПРЕСС, 2000. — С. 647.
3. Финансы домохозяйств : Учебное пособие / Е. А. Дмитриева; Магадан. Ин-т экономики. – Магадан : Кордис, 2007
4. Л.А. Земиов, Т.Ю. Осипова Ф и н а с ы домохозяйства учебное пособие. - Томск 3 51 Изд-воТом ун-га, 2012. - 334 с
5. Бабкина Е. В. Персональные финансы как основное звено финансовой системы / Е. В. Бабкина //URL:<http://www.uecs.ru/logistika/item/1417-2012-06-21-05-41>
6. Понявкин С. М. Национальный инвестиционный потенциал сбережений населения / С. М. Понявкин // Российское предпринимательство. 2008. № 9. Вып. 2 (119). С 47–51.
7. Глухов В. В. Сбережения и инвестиции домашних хозяйств / В. В. Глухов // Финансы и кредит. 2008. № 19. С. 59–63.
8. <https://www.stat.gov.az>

**Касумова Е.И., старший преподаватель
Азербайджанский Технологический Университет**

Анализ финансовых ресурсов домашних хозяйств в Азербайджанской Республике

Резюме

Повышение благосостояния населения страны является приоритетным направлением экономической и социальной политики любого государства. Важную роль в повышении благосостояния населения играют финансы домашнего хозяйства. А одним из показателей уровня благосостояния является состояние финансов и бюджета домашних хозяйств. В данной статье исследуются финансы домашних хозяйств, анализируется бюджет домашних хозяйств. Определены основные источники формирования дохода и направления расходов бюджета домашних хозяйств в Азербайджане и проанализирована структура доходов по этим источникам и расходов бюджета домашних хозяйств за последние два года и получены определенные результаты.

Ключевые слова: домашние хозяйства, финансы, бюджет, доходы, заработка плата, проценты, трансферты, потребительские расходы, накопление, сбережения, инвестиции

**Gasimova Y.I., head teacher:
Azerbaijan Technological University**

Analysis of household financial resources in the Republic of Azerbaijan

Summary

Improving the well-being of the population is a priority of economic and social policy of any

state. An important role in improving the welfare of the population is played by household finances. And one of the indicators of the level of welfare is the state of finances and the budget of households. This article examines the finances of households, analyzes the budget of households. The main sources of income generation and the direction of household budget expenditures in Azerbaijan were determined and the structure of income from these sources and household budget expenditures over the past two years was analyzed and certain results were obtained.

Keywords: households, finance, budget, income, wages, interest, transfers, consumer spending, savings, savings, investments

Daxil olub: 11.07.2019